

ORTAÇA SEMERKAND'INDA İLK MODERN TÜRK ÜNİVERSİTESİ : TAMGAÇ HAN İBRAHİM MEDRESESİ *

Ömer Soner HUNKAN^{†**}

ÖZ: Tamgaç Han İbrahim Medresesi Haziran 1066 yılında inşa edilerek hizmete açılmıştır. Medrese, vakıfnamesi ve kurumsal özellikleri ile modern anlamda Ortaçağ İslam dünyasında bir ilk niteliği taşır. Ancak daha sonra kurulan Selçuklu Nizamiye medreselerinin gölgesinde kaldığı için bilim çevresinde pek fazla bilinmemektedir. Bu nedenle bu makalede Tamgaç Han İbrahim (1041-1068) Medresesi merkeze alınarak devrinin ötesinde böyle modern bir medreseyi ortaya çıkaran çevre üzerinde kısaca durulup vakıfnamesine göre Tamgaç Han İbrahim Medresesinin yapısı ve işlevi irdelenerek değerlendirilecek ve bazı sonuçlara varılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tamgaç Han, Semerkand, Medrese, Nizamiye Medresesi, Karahanlılar

THE FIRST MODERN TURKISH UNIVERSITY IN MEDIEVAL SAMARKAND: TAMGAÇ KHAN İBRAHİM MADRASAH

ABSTRACT: Tamgaç Khan Ibrahim Madrasah was built and opened in June 1066. It was the first modern university madrasah founded in the medieval Islamic world. However, it is not known very-well since it was overshadowed by Nezamiyah Madrasahs after its foundation in the Middle Ages. Therefore this article focuses on Tamgaç Ibrahim Khan (1041-1068) Madrasah, shortly discusses the environment founding this modern madrasah, evaluates the structure and function of Ibrahim Khan Madrasah Tamgaç according to its Vakıfname and acquire some results.

Keywords: Tamgaç Han, Samarkand, Madrasah, Nezamiyah Madrasahs, Karakhanids

* Bu makale, 8-12 Haziran 2014 tarihinde Komrat-Moldova'da düzenlenen "6.Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi"nde bildiri olarak sunulmuştur.

** Doç. Dr., Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
osonerhunkan@trakya.edu.tr.

Giri

Medrese kelimesi geçmi i itibarı ile Sami dillerinden brani diline kadar uzanmakla birlikte Arapça "okumak, anlamak, bir metni ö renmek ve ezberlemek için tekrarlamak anlamına gelen "ders" kökünden türetilmi olup, bu i levin görüldü ü yer (okul) manasına gelmektedir.¹ Bir slam müessesesi olarak medreselerin varlı ı Hz. Peygamber dönemine kadar geri götürülebilir.² Ancak makalenin konusu olan ilk modern Türk üniversitesi Tamgaç Han brahim Medresesi'nin in a edildi i 1066 yılına kadar gelen muhtelif slam co rafyalarındaki bu medreseler, özetle kurumsal niteliklerden uzak ve genellikle cami veya mescitlerin bir kö esinde yapılan bir tür tesadüfi e itim ve ö retim vasıtası idiler.³ te tam bu noktada gerek ayrı binası, yapısı ve i levi yani kurumsallı ı ile gerekse bu yönlerinin kayıt altına alındı ı vakıfnamesi ile bir Türk Hakanlı ı (Karahanlı) [766-1212] medresesi olan Semerkand'daki Tamgaç Han brahim Medresesini ilk yapan hususiyetler burada ortaya çıkmaktadır. Ortaça slam medeniyetinin bir göstergesi olan medreselere yönelik olarak günümüzde Batılı ve Do ulu ara tırmacıların yaptı ı hiç de azımsanmayacak çalı malar mevcuttur. Fakat bu çalı maların oda nda Mısır'da el-Ezher ve ran'da ise Nizamiye medreselerinin yer aldı ı gözden kaçmaz.⁴ Elbette bunun temel sebebi, ortaça ın iki büyük devleti bir tarafta Mısır ve Kuzey Afrika'nın ii Fatimileri di er tarafta Yakın Do u'nun Sünni Selçukluları yanında Ortaça slam dünyasının en do usunda ve merkezinden uzak Orta Asya'daki Türk Hakanlı ı'nın onların gölgesinde kalması ve dönemin slam kaynaklarında da ancak bu oranda yer bulmasıdır. Bu nedenle bu makalede Tamgaç Han brahim (1041-1068) Medresesi merkeze alınarak devrinin ötesinde böyle modern bir medreseyi ortaya çıkaran çevre üzerinde kısaca durulup vakıfnamesine göre Tamgaç Han brahim Medresesinin yapısı ve i levi irdelenerek de erlendirilecek ve bazı sonuçlara varılmaya çalı ılacaktır.

¹ Nebi Bozkurt, Medrese, D A, C. 28, s. 323; Ersoy Ta demirci, "Medreselerin Do u Kaynakları ve lk Zamanları", Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi, Sayı 2, 1988, s.269.

² N. Bozkurt, Medrese, a.g.mad. s. 323-324.

³ Ersoy Ta demirci, a.g.m., s.269.

⁴ Bk. Abdülkerim Özaydın, Nizamiye Medresesi, D A, C.33, s. 188-191; Nurullah Kassai, *Medâris-i Nizâmiye Tesîrât-ı İmî ve çtimâî An*, Tahran, .1343; Said Abdülfettah A ur, Ezher, D A, C.12, s.59-63.

Ortaçağ Semerkand'ında Bu Modern Medreseyi Ortaya Çıkaran Ortam

Orta Asya'da Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nın X. yüzyılda tamamen İslam coğrafyasının dışında İslam'a girmesi ve ardından İslam adına Samanilerden Maverünnehr'i alması ile Soğd vadisinin iki güzide kenti Buhara ve Semerkand'ın bölgedeki rolleri de değişmeye başladı. XI. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru hakanlık Buhara yerine siyasi merkez olarak daha stratejik bir konumu bulunan Semerkand'ı tercih etti ve artık şehir, bazı sikkelerde "Medinetü'l-Mahfuza" olarak zikredilmeye başlandı.⁵ Buhara ise dini yönü ile ön plana çıktı ve "Buhara-yı Şerif" lakabı aldı.⁶ Kağarlı Mahmud'un "Farsça 'Semerkand' denilen şehre Türkçe 'Semiz Kend' denir. Büyük oldu undan böyle denmiştir." şeklindeki açıklaması, herhalde etimolojik yönü bir tarafa bırakılırsa bu dönemde gerek nüfus gerekse siyasi açıdan şehrin mevcut büyüklüğüne ve dönüşümüne değiniret olarak yorumlanabilir.⁷ Zaten devrin tarihçilerinden Utbi, bu fetihden hemen sonra hızla yören Türk göçlerine maruz kalan Maverünnehr'den artık "Türk Denizi" diye bahsetmektedir.⁸ Bu arada doğuda Balka Gölü'nün doğu kıyısından batıda Ceyhun Nehri'ne ulaşan Türk Hakanlığı, Ceyhun'u geçerek batı komşularını da fethetmek için bazı ciddi teebbüslerde bulundu ancak her defasında önce Gazneliler ardından Selçuklular tarafından engellendi. Doğru siyasette bu devletlerin gölgesinde kalan hakanlık, içeride de hanedan mensuplarının birbirleriyle taht mücadelelerine veya en azından ülkenin bir bölümünü elde etme kavgalarına maruz kaldı. Bu artlarda hanedanın hakları çok önceden gaspedilmiş bir üyesi Tamgaç Han İbrahim, sıkı ve çetin mücadelelerden sonra hakanlığın batısını yani Maverünnehr'i 1041 yılında ele geçirdi ve Semerkand başkent olmak üzere Batı Türk Hakanlığı'nı kurdu.⁹

Tamgaç Han İbrahim (1041-1068), hanedan içindeki siyasî çekişmelerden daha ziyade sosyal, ekonomik, sanat, bilim, eğitim ve din alanlarında ülkesinde yürüttüğü reform niteliğindeki faaliyetleri ile kaynaklarda gündeme gelmiştir. Bu nedenle hakanlığın Batı ve Doğuda ekinde ikiye

⁵ B. D. Koçnev, *Karahanidskie Monety: stoçnikovedçeskoe i storiçeskoe ssledovanie*, Moskova, 1993, s.13.

⁶ B. D. Koçnev, *age.*, s.13.

⁷ Mahmud Kağarlı, *Divânü Lügâti't-Türk*, (Trc. B. Atalay), I, Ankara, TDK Yayınları, 1992, s.344

⁸ Menînî, *e - erhü'l-Yemûnî el-Müsemmâ bi'l-Fethi'l-Vehbî alâ Târîhi Ebî Nasr el-Utbî*, II, Kahire, 1286, s.30.

⁹ Daha geniş bilgi için bk. Ö. S. Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, İstanbul, 2007.

ayrılması, yalnızca siyasî alanda bir çözüme ve çöküşün, medenî alanlarda ise tam bir gelişme, refah ve istikrar devresinin başlangıcının habercisidir. Tamgaç Han brahim'in sosyal alandaki politikalarını, halkın gönlünü ve desteğini kazanmaya yönelik faaliyetler olarak özetlemek mümkündür. Mâverâünnehr halkının beklediği dindar, adil, suçluları cezalandırmada tavizsiz, yoksulu doyuran ve giydiren, kul hakkına riayet eden, her tabakadan insanlara eşit davranan ve ikâyetlerini dinleyen, usulsüz vergiler koymayan, hukukun dışına çıkmayan ve her ne olursa olsun halkın yanında yer alan bir hakan portresini canlandırmaktadır.¹⁰

Tamgaç Han brahim, 1057 yılı olaylarında Maveraünnehr'in her açıdan en zengin bölgelerinden biri olan Fergana bölgesini Doğu Türk Hakanlığından alması ile ekonomik olarak bölgede büyük bir üstünlük kazandı. Mehur Pek Yolu'nun Maveraünnehr'e sağladığı ticari avantajların yanında şimdi de altın, gümüş, bakır vs. madenler açısından oldukça zengin olan Fergana bölgesinin alınması para piyasasında da hemen kendini gösterdi ve Tamgaç Han brahim'in unvanlarına atfedilen "tamgaciyye dirhemleri" veya diğer unvanı ile "müeyyidü'l-adliye" para birimleri dönemin en itibarlı paraları oldu.¹¹ Ekonomik güç ve refah, başta Semerkand olmak üzere Maveraünnehr'de kentle menin kırsal bölgelere doğru gelişmesine sebep verdi ve pek çok küçük yerleşim birimleri şehirlere dönüştü. Nitekim hakanlık nümizmatı B. D. Koçnev'in tesbit ettiği sadece Maveraünnehr'de elliden fazla adına para basılmaya değer ehrin mevcudiyeti dikkate alındığında bu kentle menin boyutu daha iyi anlaşılır.¹² Hâl böyle iken Tamgaç Han brahim'in bir de yerel idareciler vasfındaki dihkanelara, bazı komutanlara veya ileri gelen bazı soylu ve zengin kişilere geçmişte verilmiş olan idari-siyasi imtiyazları tamamen kaldırarak onları tasfiye etmesi ve merkezi otoriteyi güçlendirmesi önemli bir sorunu beraberinde getirdi.¹³ Bu kadar kentin ve kent kültürünün yaygın olduğu bir ülkeyi tek merkezden yönetmek için merkez tekilatından tarafta tekilatına kadar açılan geniş yelpazedeki bürokrasiyi tekil edecek memur ihtiyacı nasıl karşılanacak veya nereden tedarik edilecekti? Bu halde devletin kendi memurlarını

¹⁰ Bu konularda bkz. Avfi, Muhammed. *Tezkiretü Lübbâbi'l-Elbâb*, (N r. M. Abbâsî), I-II, Tahran, Kitâb-ı Furû â Fahr Râzî, 1361, s.87-88.

¹¹ Davidoviç E. A. "The Karakhanids", (Ed. M. S. Asimov ve C. E. Bosworth), *History Of Civilizations of Central Asia*, IV, Unesco, Paris, 1998, 129.

¹² B. D. Koçnev "La chronologie et la genealogie des Karakhanides du point de vue de la numismatique", *Cahiers d'Asie Centrale*, 9, Etudes Karakhanides, Ta kent-Aix-en-Provence, FAC, 2001, s.70.

¹³ B. D. Koçnev, *Karahanijskie Monety ...* s.36.

yeti tirmesi elzemdi ve bunun en iyi vasıtası medreselerdi. Bunun için gerekli olan ekonomik güç de yeterince mevcuttu.

Peki, medreselerde eğitim verecek bilim insanları nereden bulunacaktı. Bunlar hangi sisteme, programa veya ekole göre eğitim vereceklerdi. Aslında bütün bunlar için gerekli olan unsurlar Maverâünnehr'in tarihi sürecinde çoktandır oluyordu. Maverâünnehr'deki ilk Arap İslam fetihleri Emevilerin devlet politikasına uygun olarak ekonomik menfaatlerin ön planda olduğu askeri bir proje idi. Ancak bu strateji ile Emevi Arapları Seyhun ötesine ulaşamadığı gibi, bu bölgelerden alınan gayri Arap destekleri ile Abbasiler, Emevilere son verdi. Yeni devletin bölgedeki öncelikli savaşları yerine daha çok diplomatik ve ticari ilişkilerin kurulması idi. Maverâünnehr ve Seyhun boylarındaki bozkırlara savaş amaçlı yapılan binlerce ribat, bu politikaya paralel olarak İslam'ın dini-ticari ilişkilerin görüldüğü merkezlerle dönüştürüldü.¹⁴ Abbasî halifesi Hârûn er-Re'îd (786-809)'den itibaren kâdıkudâtlık makamı oluşturulup, bu makama Hanefî mezhebine mensup kadıların tayin edilmesi, bilhassa hilafetin doğusunda Horasân ve Mâverâünnehr'de mezhebin tanınip yayılmasında önemli bir rolü oldu.¹⁵ Abbasilerin Maverâünnehr'deki valileri Samaniler de Sunni ve Hanefî mensubu olarak, bölgede bir taraftan Seyhun ötesindeki Türkleri yani Türk Hakanlığını bu ribatlar etrafında oluşturulan dini-ticari yol ile İslamla birleştirerek kendileri için bir rakip olmaktan çıkarmaya çalışırken diğer taraftan aynı ribatlarda gayri Sünnî bir inancın hâkim olmaması için gerekli önlemleri alıyorlardı. Mâverâünnehr'de 944 yılında vefat eden kelimde ehli-sünnet ve cemaatin önderi “ Ebu'l-Mansûr Mâturîdî ve Ebu'l-Kâsım Hekîm Semerkandî, Rıbât-ı Gâziyân (Gaziler Rıbâtı)'da ilm-i hikmet (kelam) okutuyorlardı. İslam'ın ehli, onlarla mezhep hakkında tartışıyor ve bu kötü mezhepler galip geliyordu. O zamanda Semerkand'da ders okuttukları on yedi Mutezile ve Kerrâmiye medresesi vardı. Ebu'l-Mansûr Mâturîdî mezkûr rıbâta Hızır (a.s.)'ı gördü ve ondan bu konuda yardım istedi. Hak Teâlâ, Hızır'ın duası üzerine ilm-i hikmeti ile onları aydınlıkla kavuşturdu. Bu kötü mezhepler yenildi. Ehli-sünnet ve cemaat kuvvet kazandı.”¹⁶ Anlatılan o ki, Maverâünnehr'de Sünnî inanç rakipsiz kaldı, üstelik bir İslam daha görüldü; birincisi, onlarla mücadele etmek için ribatlardan daha donanımlı

¹⁴ G. Marçais, “Ribât” A, IX, 1997, s.734; Köprülü F. “Ribât”, VD, II, 1942, s.268.

¹⁵ Ali Bardaklı, Hanefî Mezhebi, D A, C.16, s. 5.

¹⁶ Ebû Hafz Necmü'd-Dîn Ömer Neseffî, Kitâbü'l-Kand fî Târîhi Semerkand, (N r. V. Barthold), *Turkestan*, I, Petersburg, 1898, s.50.

medreselere ihtiyaç vardı. kincisi, Sünni ve özellikle de onun Hanefi kolu devlet tarafından desteklenmeli idi.

X. yüzyılın ilk çeyre inde daha önemli bir hadise oldu. Seyhun ötesindeki Türk Hakanlı ında, Ka gar'a sı ınan mülteci Samani emiri ama aynı zamanda bir fakih, tüccar ve kutb derecesinde mutasavvıf bir mür id-i kâmil olan Ebu Nasr Samani vasıtası ile hakanlıktan Satuk Bu ra Han Müslüman oldu.¹⁷ Satuk Bu ra Han ile slam'ı kabul eden hakanlıkta slam, me hur fakihlerden el-Kelamati'nin de yardımları ile Satuk'un o lu Musa Bayta Arslan Han döneminde tüm ülkeye yayıldı.¹⁸ Ortaça ın ünlü tarihçisi bnü'l-Esir artık Türkler arasında vukua gelen toplu ihtida haberlerine eserinde yer vermektedir. 960 yılında Türklerden iki yüz bin hırkah (büyük çadır) halk Müslüman olmu tur.¹⁹ Bu, bir Türk çadırında ya ayan ki i sayısına göre en az iki yüz bin ki i ile en fazla iki milyon ki i anlamına gelmektedir. 1040 yılına gelindi inde yine bnü'l-Esir bu kez Türklerden 10 bin hırkah (en az on bin en çok iki yüz bin) halkın Müslüman oldu unu kaydetmektedir.²⁰ Ne rî'ye göre, salih ve adil bir hakan olan Bayta Arslan Han Musâ, ülkede mescid, medrese ve zaviyeler in a ettirmi tir.²¹ Artık, ülkeye gelen fakih sayısı da artmaya ba lamı tır. Türk hakanlı ına Sâ mânîlerin sınır vilayeti sficâb'a ba lı Üsbânîkes'den fakih Ebu'l-Hasan Saîd b. Hâtim, Semerkand'da bir süre ikamet ettikten sonra Türk ülkesine gitti ve 380 / 990-991 yılından önce oradan tekrar Üsbânîkes'e döndü.²² Ebû Zer Ammâr b. Hamd et-Temîmî el-Ba dâdî 346 / 957-958'den önce yaptı ı seyahatinde Mâverâünnehr, sficâb, Fergâna ve Türk ülkesine de geldi. Türk ülkesinden Nesef'e döndükten sonra Buharâ'da 387 / 997 yılında öldü.²³ IX. asrın ikinci yarısından itibaren Sâ mânî ülkesinde Farsça ve Türkçe ilk Kur'an tercümelerinin yapılması için heyetler te kil edilmeye ba landı.²⁴

Bu bilgiler ve sayılar pek çok yönden de erlendirmeye tabi tutulabilir. Fakat konumuz açısından önemi udur: En azından hakanlı ın tamamında

¹⁷ Cemal Kar î, Mülhakâtü's-Surâh, (N r. V. Barthold), *Turkestan*, I, Petersburg, 1898, s.131; bnü'l-Esir, *El-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, (Ed. M. Tulum), XI, stanbul, 1991, s.81.

¹⁸ Ebi Sa'd Abdü'l-Kerîm Sem'ânî, *El-Ensâb*, (N r. M. E. Demec), X, Beyrut, 1981: s.458-459.

¹⁹ bnü'l-Esîr, VIII, s.460.

²⁰ bnü'l-Esîr IX, s.396-397.

²¹ Ne rî Mehmed, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ Ne rî Tarihi*, (Yay. F. R. Unat ve M. A. Köymen), I, Ankara, TTK Yayınları, 1995, s.17.

²² Sem'ânî I, 1980, s.210.

²³ Nesefî, s.475.

²⁴A. Z. V. Togan, *Kur'an ve Türkler*, stanbul, Kayı Yayınları, 1971, s.19.

slam resmî din olarak kabul edilirken, atlı çoban Türk boylarının büyük kitleler halinde ihtida ederek slam'a girmesinin hızlandı rını ve bunun bir sonucu olarak, arz-talep do rultusunda (bilhassa, Mâverâünnehr'in fethinden sonra), fakihlerin ve eserlerinin sayısının görülmedik bir ekilde artmaya başladığını söyleyebiliriz.²⁵ Nitekim XI. yüzyıla gelindi inde Semerkandlı ulemanın yani muhaddislerin, hadis rivayet edenlerin ve mehur kişiler ile kısmen Nesevî ve Buhârâlı bilgilerin hal tercümelerinin alfabetik sıra ile Arapça olarak kaleme alındığı Ebû Hafz Necmü'd-Dîn Ömer b. Muhammed en-Nesevî (ö. 537 / 1142-1143)'nin *El-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand* adlı eserini tekil edebilecek kadar bir bilgin grubu Semerkand'dan çıkmış bulunuyordu.²⁶ Türkler arasında slam'ı yayma, öğretme ve tatbik arzusu, Batı ve Doğu Türk Hakanlığı merkezlerinde fıkıh tahsil etme ve fıkıha dair eserler yazma ihtiyacını intaç etti ki mesela, sadece hakanlığın batısında Buhârâ'da altı bin fakihin Âl-Burhân'dan maaş aldığı göz önüne getirilirse, elliden fazla önemli merkezin bulunduğu bütün ülkede fakihlerin toplam adedi bir hayli kalabalık olsa gerek.²⁷ Bu halde kurulacak medreselere Hanefî doktrini esasında eğitim verecek kadro da hazırды.

Son olarak, kurumsallığın bir göstergesi olarak mekân boyutunda dü ünüldü ünde merkezinde bir medresenin yer aldığı eğitim amaçlı bir külliye model alınacak mimari planı hususunda bölgenin slam öncesi dönemlere uzanan bir tecrübesinin de varlığından bahsetmeliyiz. Nitekim Tamgaç Han İbrahim Medresesinde model alınan mimari yapı yani dört eyvanlı yapı tipi, VII. ve VIII. yüzyıllarda Karluklara ait olduğu bilinen güney batı Maveraünnehr'deki Vah vadisindeki Acına-tepe Budist vihârasına atfedilmektedir.²⁸ Bu tesadüfi olmamalıdır, zira Tamgaç Han İbrahim devletini kurmadan önce Vah bölgesinde bir müddet Karluklar (Türkmenler ve Kumucı Türkleri) arasında yaşıyan ve onlardan aldığı askeri destek ile Maveraünnehr'de kendi devletini kurabilmişti.²⁹ Bu bilgilere,

²⁵ Bu konuda bk. Y. Z. Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâverâünnehr slâm Hukukçuları*, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976.

²⁶ Ebû Hafz Necmü'd-Dîn Ömer Nesevî, *el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand*, (N r. M. Fâryâbî), es-Suudiyye, Mektebetü'l-Kevser, 1991.

²⁷ Şehâbü'd-Dîn Nesevî, *Sîret-i Celâlî'd-Dîn Mengübernî*, (N r. M. Mînevî), Tahran, nti ârât-ı Benegâh ve Tercüme ve Ne r-i Kitâb, 1344, s.36.

²⁸ Emel Esin, "Böri Tigin Tamgaç Bu rra Kara Hâkân brâhîm'in (H.444-60 / 1052-1068) Semerkand'da Yaptırıldığı Âbideler" STY, VIII, İstanbul 1979, s.47.

²⁹ Beyhakî Ebu'l-Fazl Muhammed, *Târîhü'l-Beyhakî* (Arp. Trc. Y. Haşîb ve S. Ne et), Beyrut, Dârü'l-Nehdati'l-Arabiyye, 1982, s.608-611.

vakfın men eini Türkistan'daki Budist vakfiyelerinde arayan nazariyeleri de eklemek bütünsel açıdan konuyu anlamayı daha da mümkün kılabilir.³⁰

Vakıfnamesine Göre Tamgaç Han brahim Medresesi

Tamgaç Han brahim Medresesi vakıf belgesi ve yine onun bir di er eseri Tıp medresesi niteli ine de sahip hastanesinin vakıf belgesi metinleri, sonraki Türk devletlerine misal te kil eden bir prototip olması nedeni ile Osmanlı dönemi yazma eserler veya muhtelif fıkhi veya fetva kitapları gibi dini- slami eserler arasında sonraki yüzyıllarda müstensihler tarafından kopya edilmek suretiyle günümüze kadar ula mı tır. Bu nedenle bu belgelerin azımsanmayacak kadar muhtelif yazmalarda nüshaları vardır ve bunlardan bazıları ayrıca ne redilerek tercüme edilmi tir.³¹

slam toplumunda vakıfların men ei ve inki afına yönelik tartışılan bazı nazariyeler mevcuttur.³² Bu nedenle ço unlukla hayri amaçlarla kurulan vakıfların varlı ı bilinmekle birlikte, kötü amaçla veya art niyetle kurulmuş vakıflar da görmezlikten gelinmemelidir. Çevresel nedenlerden kaynaklı psikolojik zorlamalar ve arzular, iç siyasî çeki mede taraf olmak zorunda

³⁰ W. Ruben, "Budist Vakıfları Hakkında", VD, II, 1942, s.173-181.

³¹ Z. V. Togan, medrese vakfiyesinin metnini, Süleymaniye Kütüphanesi 601 numaralı Buharalı fakih Burhaneddin ibn Mâze (ö.570/ 1174)'nin Muhit adlı yazma eserinin " urût" ve mukaveleler kısmı vr. 72a-77a'da bulundu unu belirterek bir sayfasını ne retti. Ayrıca Bahâü'd-Dîn Nak ibend (ö. 1389)'in *Risâletü'l-Bahâiyye* adlı eserinde medresenin yerine i aret eden bazı bilgileri de tespit eden Z. V. Togan'ın makalesinden bir yıl sonra, Muhammed Khadr, bn Mâze'nin Muhit'i ve müellifi bilinmeyen Fetâvâ el-Alemgiriyye'den aldığı medrese ve hastane vakfiyesinin Arapça tam metinlerini, Fransızca tercümeleri ve C. Cahen'in bir önsözü ile birlikte Journal Asiatique'de ne retti (Mohamed Khadr "Deux Actes De Wakf D'un Qarahanide D'asie Centrale", JA, CCLV, sa.3-4, 1967: 305-334). Khadr'ın yayınladığı vakfiye metinlerinin Türkçe tercümelerini yapan Saffet Bilhan, vakfiye metinlerinin bulundu u yazma eserlerin stanbul kütüphanelerindeki referans numaralarını vererek AÜEBFD c.15, s.2'de yayımlandı (Saffet Bilhan, "900 Yıllık Bir Türk Ö retim Kurumu Bu ra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi", AÜEBFD, XV, sa.2 Ankara, 1982, s.117-124; Hastane Vakıf Belgesi: Aynı yazar, "Tıp Okulu Niteli inde, 10 yüzyıllık Türk Hastanesi Vakıf Belgesi", AÜEBFD, XV, sa.2 Ankara, 1982, s.125-130; Z. V. Togan, "Karahanlılar Tarihine Ait Bazı Kayıtlar", Türk Yurdu, V, sa. 11, Ankara, 1966:7-10.). Bundan ba ka hastane vakfiyesinin Arapça metninden bir sayfa ile metnin kısmi Türkçe tercümesini Arslan Terzio lu, TT, c. 19 s.110'da yayınladı (A. Terzio lu, "Yeni Kaynaklar I ı nda Karahanlı Tıp ve Hastane Tarihine Bir Bakı " TT, XIX, sa.110, 1993, s.81-88.). Hastane vakfiyesinin Arapça yeni bir nüshasının kopyası da Kamil ahin tarafından bulunmu tur. Kamil ahin, "Karahanlılar Dönemi Darü'l-Merda Hastanesi, Vakfiyesi", Vakıflar Dergisi, Sa. XXXI, 2008.

³² M. F. Köprülü, slâm ve Türk Hukuk Tarihi Ara tırmaları ve Vakıf Müessesesi, stanbul, Ötüken Yayınları, 1983, s.360.

kalan bazı yönetici ve zengin ailelerin mülklerini kaybetme yani müsadere korkusu, taklit, ümitsizlik, sosyal baskı vb. unsurlar, iktisadî büyümeye karın gelirin bazı ailelerde toplandı ı Mâverâünnehr'de vakıfların daha fazla inki af etmesini kaçınılmaz kılmı tır.³³

Tamgaç Han brahim Medresesi, ülkenin ba kenti Semerkand'da Babü'l-Cedid (yahut babü'l-hadid) mahallinde bütün mü temilatı ile yani külliye halinde Haziran 1066 yılında kurulmu tur.³⁴ Medresenin bir yanı yola sınır olup, bir di er yanı Tarhan Bey kızı Melike Hatun Meydanı'na dayanmakta, üçüncü tarafı ö renciler için yapılmı bir vakıf yurt evine ve yine aynı melikenin adını ta ıyan Hatun Han'ına uzanmakta, dördüncü tarafı ise Emir Nizamü'd-Devle Hangahı'na ve Melike Terken Hatun'a ait bir eve dayanmakta olup ayrıca burada medresenin giri kapısının bulundu u bir yol da mevcuttur.³⁵ Bu bilgilerden hareketle, Rus arkeolog N. M. Nemtzeva tarafından 1969-1972 yılları arasında Tamgaç Han brahim Medresesi'nin yeri bulunarak yapılan kazı sonuçları 1974 yılında Ta kent'de yayımlandı.³⁶ Hemen ardından bu çalı malar ve sonuçları hakkında Orta Asya Türk sanatı mütehassısı Emel Esin, teferruatlı bir makale kaleme almı tır.³⁷ Medrese bugünkü Semerkant'ın me hur ah-ı Zinde³⁸ adıyla bilinen me hedindedir.

A- MEDRESE KÜLL YES N N F Z K DURUMU

- 1- Ara tırma ve inceleme salonları
- 2- Kurranın ve halkın Kuran okuması için bir derslik
- 3- Genel konularda halkı e itmek için bir derslik
- 4- Bilim ve din yetkilileri için bir mescit
- 5- Kuran ö retimi için bir kütüphane
- 6- Külliyeinin biti i inde ö renciler için bir yurt
- 7- Me hed

³³ Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Vakıf Müessesesi*, Ankara, TTK Yayınları, 2003, s.38, 41-42, 63, 67, 69-72.

³⁴ S. Bilhan, *agm.*, s.119.

³⁵ S. Bilhan, *agm.*, s.119-120; Z. V. Togan, *a.g.m.*, s.8; E. Esin, *age.*, s.43.

³⁶ Nemtzeva, N. B."Medrese Tamgaç Bu ra Hana v Semerkande iz arheologičeskin rabot v ansable ahi-Zinda, *Afrasiab*, III, Ta kent 1974: s.99-144.

³⁷ E. Esin *agm.*, s.37-55; Terzio lu, *agm.*, s.81-88.

³⁸ ah-ı Zinde, Özbekistan'ın Semerkant ehrinde Hz. Peygamber'in amcasının o lu Kusem b. Abbas'ın türbesi etrafında zamanla olu an yapılar toplulu udur. Kusem b. Abbas'ın kabri " ah-ı Zinde" (ya ayan sultan) diye anılmı ve bu adlandırma bütün alanı tanımlar hale gelmi tir. Yapılar toplulu u kaynaklarda Mecmûa-i (Gûristân-ı / Kabristân-ı / Ârâmgâh-ı) ah-ı Zinde (ah-ı Zend) eklinde geçmektedir (Daha geni bilgi için bk. Engin Bekaç, ah-ı Zinde, D A, C.38, s.267-269.).

B- MEDRESEN N NSAN KAYNA I

- 1- **Kaim:** Ebu Tahir Hasan O lu Abdurrahman el-Gazzali, yıllık maa ı “müeyyidü'l-adliye” resmi para birimine göre 2000 dirhem.

(Sonradan paranın de erinde bir de i iklik olursa görevlilerin maa ları hâlihazırdaki “47 dirhem bir miskal saf altın de eri”nde olup, bu ölçüye göre arttırılarak Semerkand'daki yeni paraya göre ödeme yapılacaktır.)

Kaimin ölmesi halinde yerine ba ka birinin atanması gerekir. Bu atamanın yapılması Müderris Fakih ile Semerkand'da fetva verme yetkisinde olan bilim adamlarının kararı ile olur. Seçimi yapacak bilim adamı bulunmuyorsa kaimin atanması Semerkand valisi tarafından yapılır. Atamayı hükümdarın yapması yasaktır.

- 2- **Müderris Fakih:** Hanefi mezhebinden olmak zorunda, aylık maa ı 300 dirhem olmak üzere yıllık 3600 dirhem
- 3- **Ö renciler:** Hanefi mezhebinden olmak zorunda olan ö rencilerin hepsine toplam ödenecek aylık burs miktarı 1500 dirhem olmak üzere yıllık 18000 dirhem. Bursun hangi ö renciye durumuna göre ne kadar verilece i ya da hiç verilmemesi müderrisin takdirine bırakılmıştır. Ancak bir ö renciye verilecek aylık burs miktarı 30 dirhemi geçemez. Bu hesaba göre medresede en az 50 ö renci bulunmaktadır.
- 4- **Mutemet:** Aylık maa ı 50 dirhem yıllık 600 dirhem.
- 5- **Edep Ö retmeni:** Aylık maa ı 100 dirhem yıllık 1200 dirhem.
- 6- **Kuran Ö retmeni:** Aylık maa ı 125 dirhem yıllık 1500 dirhem.
- 7- **Dört Adet Kurra:** Me hede Kuran okumak için onlara yıllık 3000 dirhem, yani her birine 750 dirhem.
- 8- **ki Adet Hizmetli (Ferra ve Bevvab)**³⁹: Medrese ve mescidin kapılarını açmak, kapamak, hasırları yaymak ve katlamak, eskimi se çöpe atmak, tuvaletleri temizlemek, sabah ak am gereken yerlerin kandillerini yakmak için iki hizmetliye yıllık 1200 dirhem, ki i ba ı 600 dirhem.

³⁹ Medreselerdeki görevliler hakkında ayrıca bk. brahim Balık,” Anadolu Selçuklu Medreselerinin dareci ve Hizmetli Kadrosu”, AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 2002, s.1-11.

9- Bekçi (Türbedar ve Kütüphaneci): Tek ki i ya da iki ki i olması müderrisin takdirine ba lanmı olup, me hette barınmak üzere medrese ve kütüphaneyi beklemek, bunlarla ilgili ihtiyaçları tespit edip bildirmek için yıllık maa ı 1200 dirhem.

C- MEDRESEN N DA M GEL R KAYNA I (BÜTÇES)

Tamgaç Han brahim, Hz. Peygamberin “ nsano lunun üç eseri hariç ölümü ile eserleri de son bulur; kalıcı olan üç eseri: kendisinden sonra ona hayır dua edecek evladı, bıraktı ı hayırlı eserler ve insanların yararı için bıraktı ı ilim” hadisine binaen in a ettirdi i medresesine hayri amaçlarla ona kalıcı gelir kayna ı olması için pek çok mülkünü vakfetmi tir.⁴⁰

- 1- Semerkand So d Çar ısındaki Mülklerin Gelirleri:
 - a- Dört avlulu bir han, be ev, üç salon, üç koridor, be teneffüs odasını içeren hanın tamamı
 - b- Üç dükkân
 - c- Sekiz küçük lojman ve küçük evler ve on be koridor, on be teneffüs odası, iki tuvalet binasını içeren hanın tamamı
 - d- Dört dükkân
 - e- Çift katlı bir ev ve üstünde ve etrafındaki muhtelif oda ve salonlar
 - f- Erkekler Hamamı adı ile bilenen hamamın tamamı
- 2- Semerkand Yakınlarındaki Bazı Köylerdeki Mülklerin Gelirleri:
 - a- “Akire” köylülerinin evlerinin tamamı
 - b- Tiraz ve Kerem’in evi
 - c- Ekili dikili araziler
 - d- Carmad Köyündeki arazi
 - e- Ankerker köyleri

D- BÜTÇEN N HARCAMA KALEMLER (MAA LAR DI INDA)

- 1- Bakım ve onarım masrafları
- 2- Hasır kamı larının ve yazın hasırların kı ın kenevir alınması
- 3- Vakıf arazilerindeki a açlar
- 4- Medrese, me hed, mescit, ö renci odaları ve tuvaletlerin kandillerinin ya ı ve aydınlatma masrafları için 700 dirhem
- 5- Medresenin suyuna yazın gerekli buz temini için 400 dirhem

⁴⁰ S. Bilhan, *agm.*, s.117.

- 6- Medresede verilecek Ramazan ziyafetleri için 3350 dirhem
- 7- Ramazanın son gecesi için alınacak kandil ve yakıt için 50 dirhem
- 8- Kurban için 1000 dirhem büyükba 1000 dirhem küçükba hayvan masrafı
- 9- Her a ure günü için 50 yoksulu giyindirmek ve a ure ak amı ziyafeti için 1000 dirhem

E- MEDRESEDE E T M VE Ö RET M PROGRAMI

1-Hanefi mezhebi itikadı ve gere ine göre belirlenmesi zorunludur.

Sonuç

Medrese vakfiyesinin muhtevasının yukarıdaki tasnifinden de anlaşıldığı üzere, ayrı bir binası, maa lı hocaları, daimi ve burslu öğrencileri, maa lı hizmetlileri, daimi kayna na göre yıllık bütçesi, ayrı bir kütüphanesi, belirli bir ekole göre sistemli eğitim programı olan ve müderrislerin seçimi ile yönetiminin olduğu Tamgaç Han brahim Medresesi, bütün bu özellikleri ile kurulduğu tarihten önceki mescit esaslı tesadüfi eğitimin bir vasıtası olan medreselerden ayrılarak çağın ötesinde bir ilk modern üniversite niteliini taşımaktadır. Nitekim bazı iptidaî medreselerin Horaşân'da varlığından söz edilmekte ise de bunların merkezinde bir namazgâhın yer alması, mescit sisteminin bir devamı olduğunu akla getirdiği gibi, buraya ait bir gelir-gider bütçesinin bulunmaması, daimi olmayan müderris, öğrenciler görevlilerin ücretsiz ve gönül esasına dayalı olması Tamgaç Han brahim Medresesi ile bunların kıyaslanamayacağını göstermektedir.⁴¹ 458 / 1065-1066 yılında kurulan Tamgaç Han brahim medresesi, yukarıda bahsettiğimiz yapı ve itibarıyla, slam coğrafyasında bilinen ilk medrese olması itibarıyla birlikte, ümitsiz ki bugün tespit edilemeyen öncülleri Mâverâünnehr'de olmalıdır. Nitekim medresenin ve hastanesinin vakfiyesinde, daha önce kurulan başka vakıflardan ve daha önce Semerkand'da inşa edilmiş olan Kadı el-Hasan b. Ali Medresesi'nin varlığından bahis olunmaktadır.⁴² Fakat muhtevası hakkında bir şey bilinmemektedir.

Tamgaç Han brahim Medresesi'nin temel itibarı; imam, müezzin, hatip, vaiz ve müftü gibi halkın dinî ihtiyaçlarına cevap veren memurların

⁴¹ Mescid, A, VIII, s.51.

⁴² Mohamed Khadr, "Deux Actes De Waqf D'un Qarahânide D'asie Centale", JA, CCLV, sa.3-4, 1967, s.317.

yeti tirilmesi dışında, yargı işlerinden sulama ve vergi meselelerine kadar birçok alanda etkin olan kadılık, muhtesiblik, kâtiplik, tercümanlık, istihbarat, noterlik, elçilik, valilik ve vezirlik kadar devletin bürokrat ihtiyacını karşılamaktı. Bu halde, Hanefî hukukuna göre işleyen devlet mekanizması ve sosyal hayatın her alanına nüfuz eden Hanefî din adamları dikkate alındığında, medreselerin kurulu ve yayılımının, söylenildiği gibi Bâtınîlikten ziyade Şâfiîlikten kaynaklandığı bir tepki değil, birinci planda devletin ve halkın ihtiyacı olan bürokrat ve din adamı yetiştirme amacından kaynaklandığını, bunun bir sonucu olarak oluşan menfaat ve güç birliğinin, Bâtınî akımların bölgede yayılmasına müsamaha göstermediği gibi, Sünnî Şâfiî mezhebini dahi sıcak karşılamayıp tenkit ettiğine şahit olunabilmektedir.

İslam coğrafyasında bilhassa, Bâtınîlikten ziyade Şâfiîlik kurulduğu vurgulanan, bir bütçesi ve ücretli görevlileri olan okul niteliğindeki medreselerin kurulu ve yaygınlaşması, Selçuklulara ve dolayısıyla Nizâmü'l-Mülk'ün ilkini 1067 yılında Bağdad'da kurduğu Nizâmîye medreselerine bağlanmaktadır.⁴³ Ancak kronoloji esas alındığında, Şâfiî mezhebine göre kurulan Bağdad'daki ilk Nizâmîye medresesinin, Tamgaç Han Brahîm medresesinden daha sonra kurulduğu, üstelik Selçuklu devleti sınırlarında dahi Nizâmîye medresesinin bir ilk olmadığı, bu medresenin kuruluğundan dört buçuk ay önce Alp Arslan'ın Halife'ye gönderdiği elçi Erefü'l-Mülk Ebû Sad el-Hârizmî tarafından Bağdad'da Mahmûd Azâm Ebû Hanefî'nin kabri yanında Hanefî fihmına göre kurulan bir medrese ve bunun giderleri ile görevlilerinin ücretlerini karşılamak için tahsis edilen bir vakıftan anlaşılmalıdır.⁴⁴ Bu halde, Tamgaç Han Brahîm Medresesi Bağdad'da kurulan Hanefî ve Şâfiî medreselerinden önce olmakla, Nizâmü'l-Mülk'ün idarî ve içtimaî alanlardaki faaliyetlerinin, Sâmânîlerin iki varisi, Karahanlı ve Gaznelilerin bir devamı ve taklidi niteliğindedir. Ayrıca, Mâverâünnehr'in bir uzantısı olan bölgeden el-Hârizmî'nin, Hanefî mezhebine göre kurduğu medrese ve vakfı, bu müesseselerin çok

⁴³ Mescid, A, VIII, 51; Kafesoğlu, "Nizâm-ül-Mülk", A IX. s.332; N. Kassai, *Medâris-i Nizâmîye Tesîrât-ı İmî ve Çîmât-ı Ân, Tahran*, Nizâmî Emîr-i Kebîr, 1363, s.116; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, Bozazıcı Yayınları, 1993, s.194; Daha geniş bilgi için bkz. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.III, 1992, s.347-357; Altan Çetin, *İrfan Ordusunun Temelleri Türklerde Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri)*, Dini Araştırmalar, Eylül-Aralık 1999, C. 2, s. 5: 177-201; İsmail Güven, "Türkiye Selçuklularında Medreseler", Cilt: 31 Sayı: 1, 1998 Ankara Üniversitesi Edebiyat Bilimleri Fakültesi Dergisi s.125-146.

⁴⁴ Hüseyinî, Ebu'l-Hasan. *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye* (Trc. N. Lügal), Ankara, TTK Yayınları, 1943, s.47; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2002, s.66.

daha önce Mâverâünnehr’de geli mi oldu unu gösteren bir ba ka kanıt olarak da ele alınabilir.

Mâverâünnehr’de farklı mezhep ve akımlara müsaade edilmemesi ve Hanefî e itim ve ö retimine verilen ko ulsuz destek, bu mezhebi, adeta “Mâverâünnehr mezhebi” haline getirdi.⁴⁵ Hanefi mezhebinin bu derece alternatifsiz yükseli i, ba langıçta devletin siyasî bütünlü ü açısından olumlu sonuçları olmu sa da, sonradan, siyasî iktidarın ba ındaki Türk hakanlı ı hanedanının iktidarına adeta ortak olma konumuna gelmeleri tabii olarak devletin siyasî bütünlü ünü ve ba ımsızlı nı tehdit eden bir yapıya ve olu uma dönü mesine sebep olmu tur. Nitekim Hanedan ve Hanefi uleması arasında sürgün, hapis ve idam gibi yolların denendi i uzun süren iddetli mücadeleler sonunda hakanlık Selçuklu hâkimiyetine girmi ve Hanefi uleması ve taraftarları ise Buhara’da Al-i Burhan’ın reisli inde özerk bir yapıya kavu mu lardır.⁴⁶

Sonuç olarak denilebilir ki Mâverâünnehr’de devletin yönetim mekanizmasında ve sosyal hayatta geçerli olan Hanefî hukuk sistemi ile yine bu sisteme göre ekillenen medrese ve vakıflar, Selçukluların yanı sıra, Osmanlının sonuna kadar devam eden bir prototip te kil etmekte idi.⁴⁷ Nitekim, medrese ve hastane vakfiyesi, slam hukukçularının eserlerinde en eski iki örnek kabul edilmi ve istinsah edilerek veya bazı küçük de i ikliklerle sonraki yüzyıllarda yararlanılmaya devam etmi tir.⁴⁸ Bunu, bazı arkeolog ve sanat tarihçisinin, Tamgaç Han medresesi (ve hastanesinin) iç avlu etrafında çift eksenli dört eyvanlı yapı tipinin Selçukluların hâkim oldu u Suriye, Anadolu ve Memlük devri Mısır’da görülen benzeri yapılara men ei te kil etti ini vurgulamaları desteklemektedir.⁴⁹

⁴⁵ Bu nedenledir ki Mâverâünnehr’de yazılan slam hukuku eserlerinin yüzde doksan sekizi, Hanefî mezhebi hakkında idi (bkz. Y. Z. Kavakçı 1976: 305).

⁴⁶ Ö. S. Hunkan, “Türk Hakanlı ı (Karahanlılar)’nda Hanedan ve Bürokrat-Ulema Çatı ması: ilk Bürokrat ulema ihtilali, XV. TT Kongresi, 2006, C.III, Selçuklu Devleti ve Beylikler Dönemi, TTK, Ankara, 2010, s. 653-666.

⁴⁷ E. Esin, *agm.*, s.38.

⁴⁸ Re at Genç, Karahanlı Devlet Te kilatı, stanbul, KB Yayınları, 1981, 14.

⁴⁹ Terzio lu, *agm.*, s.86,88.

KAYNAKÇA

- A ur, Said Abdülfettah, “Ezher”, D A, C.12, s.59-63.
- Avfi, Muhammed, Tezkiretü Lübbâbi'l-Elbâb, (N r. M. Abbâsî), I-II, Tahran, Kitâb-ı Furû î Fahr Râzî, 1361, s.87-88.
- Balık, İbrahim, “Anadolu Selçuklu Medreselerinin İdareci ve Hizmetli Kadrosu”, AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 2002, s.1-11.
- Bardakolu, Ali, “Hanefî Mezhebi”, D A, C.16, s.5.
- Beksaç, Engin, “Şah-ı Zinde”, D A, C.38, s.267-269.
- Beyhakî Ebu'l-Fazl Muhammed, Târîhü'l-Beyhakî (Arp. Trc. Y. Haşimî ve S. Neşet), Beyrut, Dârü'l-Nehdati'l-Arabiyye, 1982, s.608-611.
- Bilhan, Saffet, “900 Yıllık Bir Türk Örgütü Kurumu Bu Şehirde Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi”, AÜEBFD, XV, sa.2, Ankara, 1982, s.117-124.
- Bilhan, Saffet, “Tıp Okulu Niteliğindeki, 10 Yüzyıllık Türk Hastanesi Vakıf Belgesi”, AÜEBFD, XV, sa.2, Ankara, 1982, s.125-130.
- Bozkurt, Nebi, “Medrese”, D A, C. 28, s. 323.
- Çetin, Altan, “Şehirlerin Ordusunun Temelleri Türklerde Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri)”, Dini Araştırmalar, Eylül-Aralık 1999, C. 2, s. 5: 177-201.
- Davidoviç E. A., “The Karakhanids”, (Ed. M. S. Asimov ve C. E. Bosworth), History Of Civilizations of Central Asia, IV, Unesco, Paris, 1998, s. 129.
- Ebi Sa'd Abdü'l-Kerîm Sem'ânî, El-Ensâb, (N r. M. E. Demec), X, Beyrut, 1981: s.458-459.
- Tademirci, Ersoy, “Medreselerin Doğuş Kaynakları Ve İlk Zamanları”, EÜ Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi, Sayı 2, 1988, s.269.
- Ebû Hafz Necmü'd-Dîn Ömer Neseî, Kitâbü'l-Kand fî Târîhi Semerkand, (N r. V. Barthold), Turkestan, I, Petersburg, 1898, s.50.
- Ebû Hafz Necmü'd-Dîn Ömer Neseî, el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand, (N r. M. Fâryâbî), es-Suudiyye, Mektebetü'l-Kevser, 1991.
- Esin, Emel, “Böri Tigin Tamgaç Şehirde Kara Hâkân İsmâîl'in (H.444-60 / 1052-1068) Semerkand'da Yaptırılan Türbeler” STY, VIII, İstanbul 1979, s.47.
- Genç, Reşat, Karahanlı Devlet Teşkilatı, İstanbul, KB Yayınları, 1981, s. 14.
- Güven, İsmail, “Türkiye Selçuklularında Medreseler”, Ankara Üniversitesi Edebiyat Bilimleri Fakültesi Dergisi Cilt: 31 Sayı: 1, 1998, s.125-146.
- Hunkan, Ömer Soner, Türk Hakanlı Şehirleri (Karahanlılar), İstanbul, 2007.
- Hunkan, Ömer Soner, “Türk Hakanlı Şehirleri (Karahanlılar)'nda Hanedan ve Bürokrat-Ülema Çatışması: İlk Bürokrat Ülema İhtilali”, XV. TT Kongresi, Ankara 2006., C.III, Selçuklu Devleti ve Beylikler Dönemi, TTK, Ankara, 2010, s. 653-666.

- Hüseynî, Ebu'l-Hasan, Ahbarî'd-Devleti's-Selçukiyye (Trc. N. Lügal), Ankara, TTK Yayınları, 1943, s.47.
- bnü'l-Esir, El-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi, (Ed. M. Tulum), XI, stanbul, 1991, s.81.
- Khadr, Mohamed, "Deux Actes De Wakf D'un Qarahanide D'asie Centrale", JA,CCLV, sa.3-4, 1967: 305-334.
- Khadr, Mohamed, "Deux Actes De Waqf D'un Qarahânide D'asie Centale", JA, CCLV,sa.3-4, 1967, s.317.
- Kafeso lu, ., "Nizâm-ül-Mülk", A IX. s.332.
- Kar î, Cemal, Mülhakâtü's-Surâh, (N r. V. Barthold), Turkestan, I, Petersburg, 1898, s.131.
- Kassai, Nurullah, Medâris-i Nizâmiye Tesîrât-ı İmî ve çtimâî Ân, Tahran, .1343.
- Ka gari, Mahmud, Divânü Lügâti't-Türk, (Trc. B. Atalay), I, Ankara, TDK Yayınları, 1992, s.344.
- Kavakçı, Y. Z., XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâverâünnehr slâm Hukukçuları, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976.
- Koçnev, B. D., Karahanidskie Monety: stoçnikovedçeskoe i storiçeskoe ssledovanie, Moskova, 1993, s.13.
- Koçnev, B. D., "La chronologie et la genealogie des Karakhanides du point de vue de la numismatique", Cahiers d'Asie Centrale, 9, Etudes Karakhanides, Ta kent-Aix-en-Provence, FAC, 2001, s.70.
- Köprülü, Fuat, "Ribât", VD, II, 1942, s.268.
- Köprülü, M. F., slâm ve Türk Hukuk Tarihi Ara tırmaları ve Vakıf Müessesesi, stanbul, Ötüken Yayınları, 1983, s.360.
- Köymen, M. A., Büyük Selçuklu mparatorlu u Tarihi, C.III, 1992, s.347-357.
- Marçais, G., "Ribât" A, IX, 1997, s.734.
- Mescid, A, VIII, s.51.
- Mehmed, Ne rî, Kitâb-ı Cihan-Nümâ Ne rî Tarihi, (Yay. F. R. Unat ve M. A. Köymen), I, Ankara, TTK Yayınları, 1995, s.17.
- Menîni, e - erhü'l-Yemîni el-Müsemma bi'l-Fethi'l-Vehbi alâ Târîhi Ebî Nasr el-Utbî, II, Kahire, 1286, s.30.
- Nemtzeva, N. B., "Medrese Tamgaç Bu ra Hana v Semerkande iz arheologiçeskin rabot v ansable ahi-Zinda", Afrasiab, III, Ta kent 1974: s.99-144.
- Ocak, Ahmet, Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092), stanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2002, s.66.
- Özaydın, Abdülkerim, Nizamiye Medresesi, D A, C.33, s.188-191.
- Ruben, W., "Budist Vakıfları Hakkında", VD, II, 1942, s.173-181.
- ahin, Kamil, "Karahanlılar Dönemi Darü'l-Merda Hastanesi, Vakfiyesi", Vakıflar Dergisi, Sa. XXXI, 2008.

- ehâbü'd-Dîn Nesevî, Sîret-i Celâlî'd-Dîn Mengübernî, (N r. M. Mînevî), Tahran, nti ârât-ı Benegâh ve Tercüme ve Ne r-i Kitâb, 1344, s.36.
- Terzio lu, A., “Yeni Kaynaklar I ı nda Karahanlı Tıp ve Hastane Tarihine Bir Bakı ” TT, XIX, sa.110, 1993, s.81-88.
- Togan, A. Z. V., Kur'an ve Türkler, stanbul, Kayı Yayınları, 1971, s.19.
- Togan, Z. V., “Karahanlılar Tarihine Ait Bazı Kayıtlar”, Türk Yurdu, V, sa. 11, Ankara, 1966:7-10.
- Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk slam Medeniyeti, Bo aziçi Yayınları, stanbul,1993, s.194.
- Yediyıldız, Bahaeddin, XVIII. Yüzyılda Vakıf Müessesesi, Ankara, TTK Yayınları, 2003, s.38, 41-42, 63, 67, 69-72.

Ekler:

1. Medrese İnsan Kaynağı, Bütçe kaynağı ve Harcama kalemleri

Tabloları: 1-3

2. Tamgaç Han İbrahim Medresesi Planı ve Çizimleri ile

Kalıntılarının Resimleri 1-5

Tablo: 1	TAMGAÇ HAN İBRAHİM MEDRESESİ				
	İNSAN KAYNAĞI				
GÖREVLERLER	GENEL B LG LER	SAYI	RESM PARA B R M	AYLIK GEL R	YILLIK GEL R
			Müeyyidü'l-Adliye: (47 D RHEM B R M SKAL SAF ALTIN DE ER NDED R)	D RHEM	D RHEM
KA M	Ebu Tahir Hasan O lu Abdurrahman el-Gazzali “Kaimin ölmesi halinde yerine ba ka birinin atanması gerekir. Bu atamanın yapılması Müderris Fakih ile Semerkand’da fetva verme yetkisinde olan	1	Müeyyidü'l-Adliye		2000

ORTAÇAĞ SEMERKAND'INDA İLK MODERN TÜRK ÜNİVERSİTESİ: TAMGAÇ HAN MEDRESESİ

	bilim adamlarının kararı ile olur. Seçimi yapacak bilim adamı bulunmuyorsa kaimin atanması Semerkand valisi tarafından yapılır. Atamayı hükümdarın yapması yasaktır.”				
MÜDERR S FAK H	Hanefi mezhebinden olmak zorundadır.	1	Müeyyidü'l-Adliye	300	3600
MUKRİE (Kuran Ö retmeni)			Müeyyidü'l-Adliye	125	1500
MÜEDD B (Edep Ö retmeni)		1	Müeyyidü'l-Adliye	100	1200
KURRA (Kuran Okuyucu)	Me hede kuran okumak için	4	Müeyyidü'l-Adliye		750 750 750 750
BEVVAB (Hizmetli)	Medrese ve mescidin kapılarını açmak, kapamak v.s.	1	Müeyyidü'l-Adliye		600

ÖMER SONER HUNKAN

FERRA (Hizmetli)	Medrese ve mescidin hasırları yaymak ve katlamak, eskimi se çöpe atmak, tuvaletleri temizlemek, sabah ak am gereken yerlerin kandillerini yakmak için	1	Müeyyidü'l-Adliye		600
TÜRBEDAR VE KÜTÜPHANE C (Bekçi)	Tek ki i ya da iki ki i olması Müderrisin takdirine ba lanmı olup, me hette barınmak üzere medrese ve Kütüphaneyi beklemek, bunlarla ilgili ihtiyaçları tespit edip bildirmek için	1 ve 1	Müeyyidü'l-Adliye		600 600
Ö RENC LE R	Hanefi mezhebinden olmak zorundadır. Bursun hangi ö renciye durumuna göre ne kadar verilece i ya da hiç verilmemesi Müderrisin takdirine bırakılmı tır. Ancak bir	50	Müeyyidü'l-Adliye	1500	18000

ORTAÇAĞ SEMERKAND'INDA İLK MODERN TÜRK ÜNİVERSİTESİ: TAMGAÇ HAN MEDRESESİ

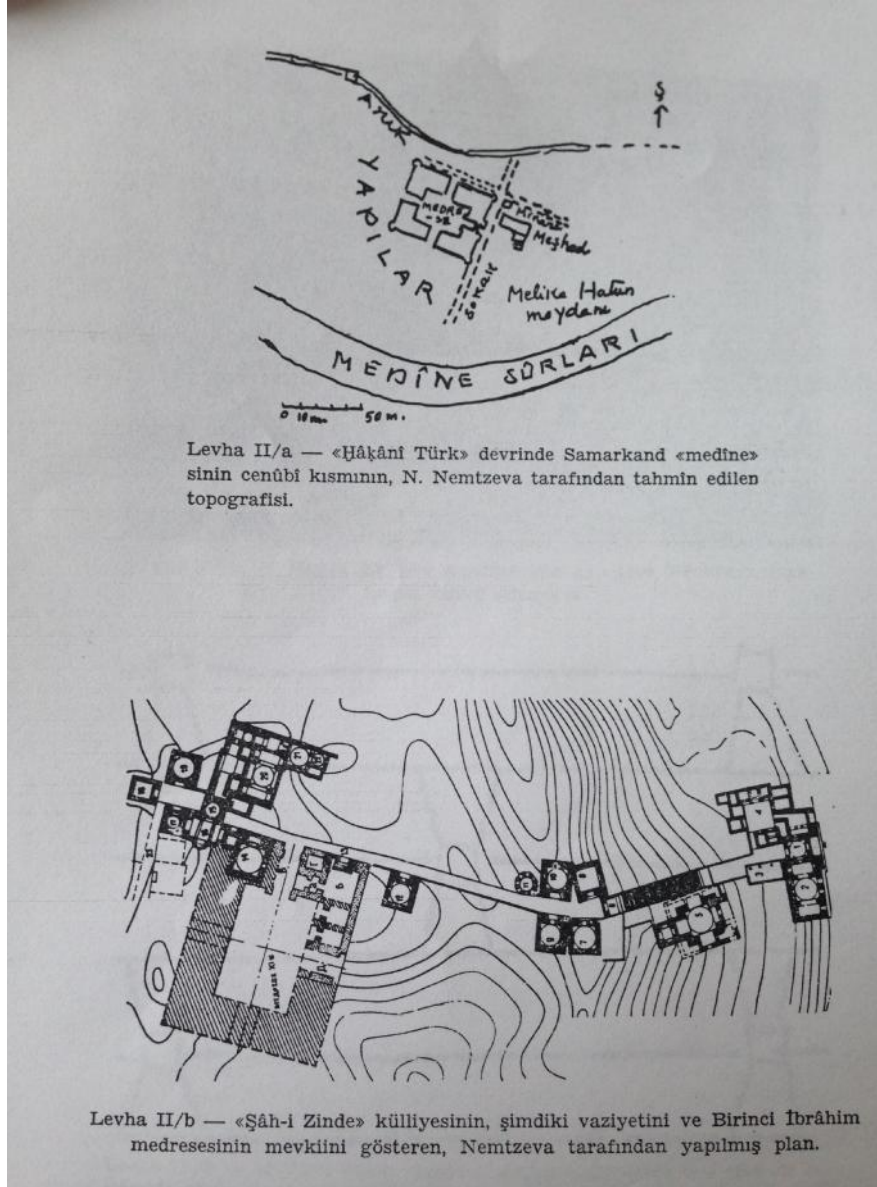
	ö renciye verilecek aylık burs miktarı 30 dirhemi geçemez.				
			TOPLAM:		31.700 D RHEM = 674 miskal saf ALTIN

BÜTÇENİN MAALARI İNDELER HARCAMA KALEMLER		YILLIK GİDER (D RHEM)
Tablo: 2		
1.	MEDRESE, MEHED, MESCİT, ÖRENCİ ODALARI VE TUVALETLERİN KANDILLERİNİN YAĞI VE AYDINLATMA MASRAFLARI	700
2.	MEDRESEDE VERİLECEK RAMAZAN ZİYAFETLERİ	3350
3.	MEDRESENİN SUYUNA YAZIN GEREKLİ BUZ TEMİNİ	400
4.	RAMAZANIN SON GECELERİ İÇİN ALINACAK KANDİL VE YAKIT	50
5.	KURBAN İÇİN BÜYÜKBAHAYVAN KÜÇÜKBAHAYVAN MASRAFI	1000 1000
	HER AYURE GÜNÜ İÇİN 50 YOKSULUN GİYİNDİRMEK VE AYURE AKAMI ZİYAFET İÇİN	1000
	BAKIM VE ONARIM	Kaimin Takdirine Bırakılmış

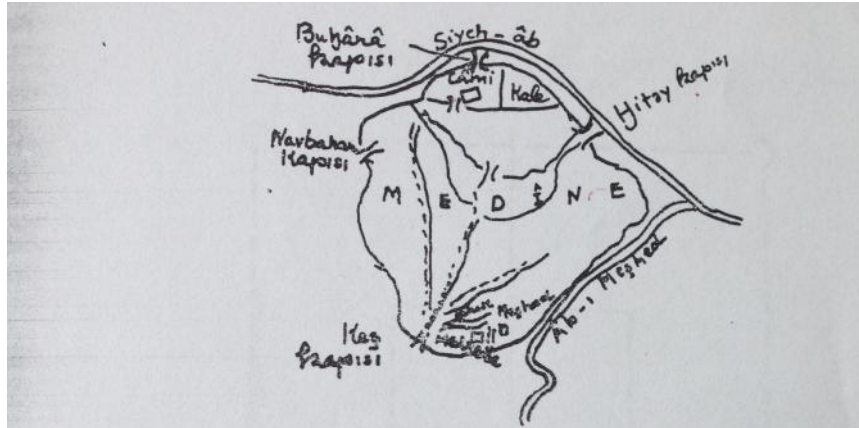
YAZIN HASIR VE KAMI KI IN KENEV R ALIMI	Kaimin Takdirine Bırakılmı
VAKIF ARAZ LER NDEK A AÇLAR	Kaimin Takdirine Bırakılmı
TOPLAM:	7.500 D RHEM = 159.5 M SKAL ALTIN
MAA LARLA B RL KTE GENEL TOPLAM YAN YILLIK HARCAMA BÜTÇES	38.700 D RHEM = 823.4 M SKAL SAF ALTIN

Tablo: 3 TAMGAÇ HAN BRAH M MEDRESES BÜTÇE KAYNA I MÜLKLER	
1.	SEMERKAND SO D ÇAR ISINDAK MÜLKLER N GEL RLER :
A	ki han (Dört avlulu bir han, be ev, üç salon, üç koridor, be teneffüs odasını içeren hanın tamamı)
B	Üç dükkân
C	Sekiz küçük lojman ve küçük evler ve on be koridor, onbe teneffüs odası, iki tuvalet binasını içeren hanın tamamı
D	Dört dükkan
E	Çift katlı bir ev ve üstünde ve etrafındaki muhtelif oda ve salonlar
F	Erkekler Hamamı adı ile bilenen hamamın tamamı

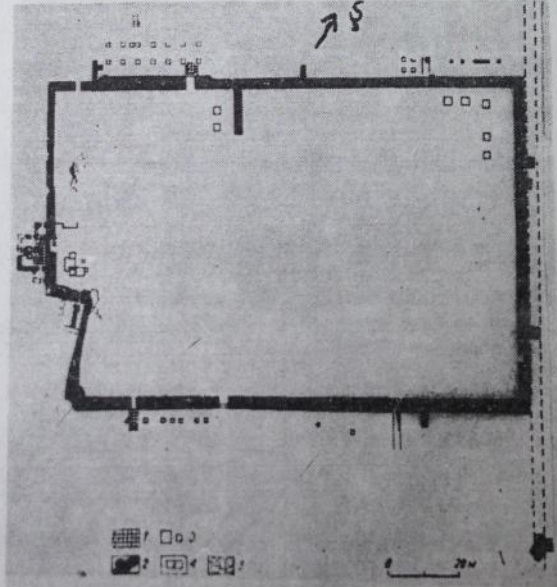
2.	Semerkand Yakınlarındaki Bazı Köylerdeki Mülklerin Gelirleri:	
	A	“Akire” köylülerinin evlerinin tamamı
	B	Tiraz ve Kerem’in evi
	C	Mezkur köylerdeki Ekili dikili araziler
	D	Carmad Köyündeki arazi
	E	Ankerker köyleri

Emel Esin, *age.*,s.52.

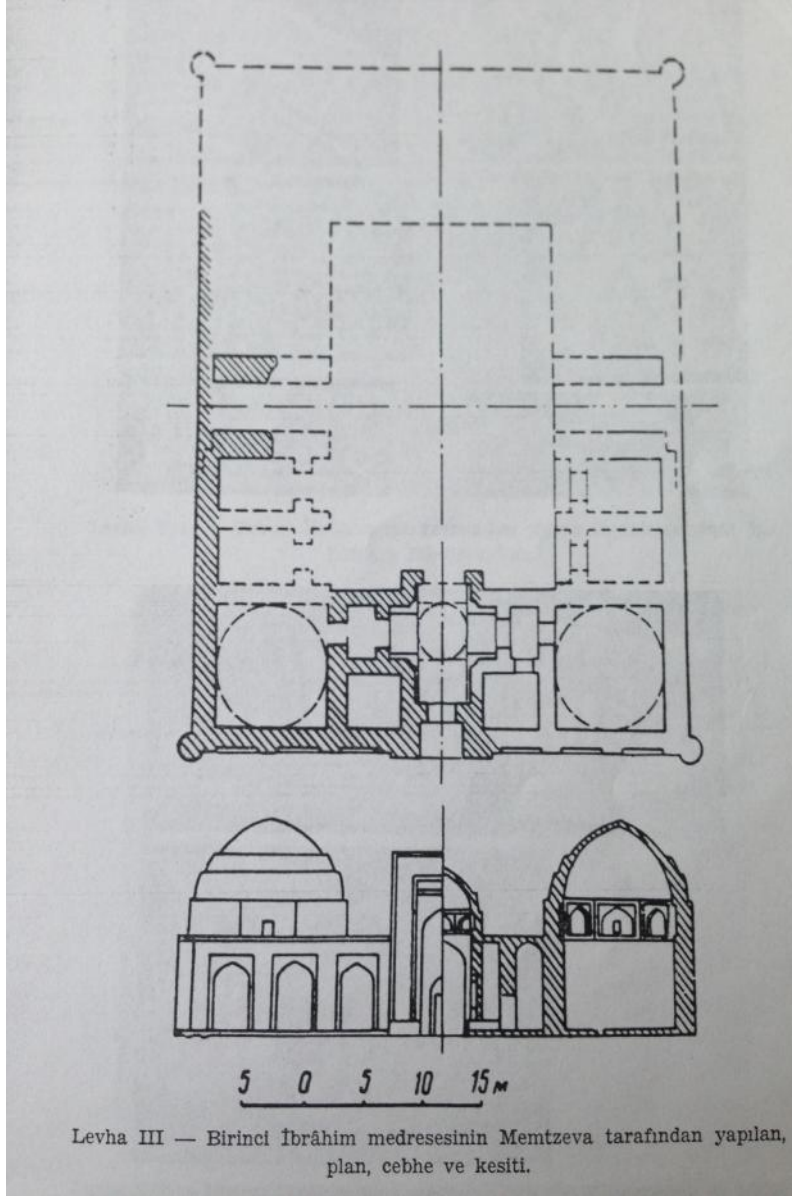

Levha I/a — «Hâkâni Türk» devrinde Samarqand «medine» sinin planı. N. Nemtzeva'dan E. Esin tarafından istinsâh edilmiştir.

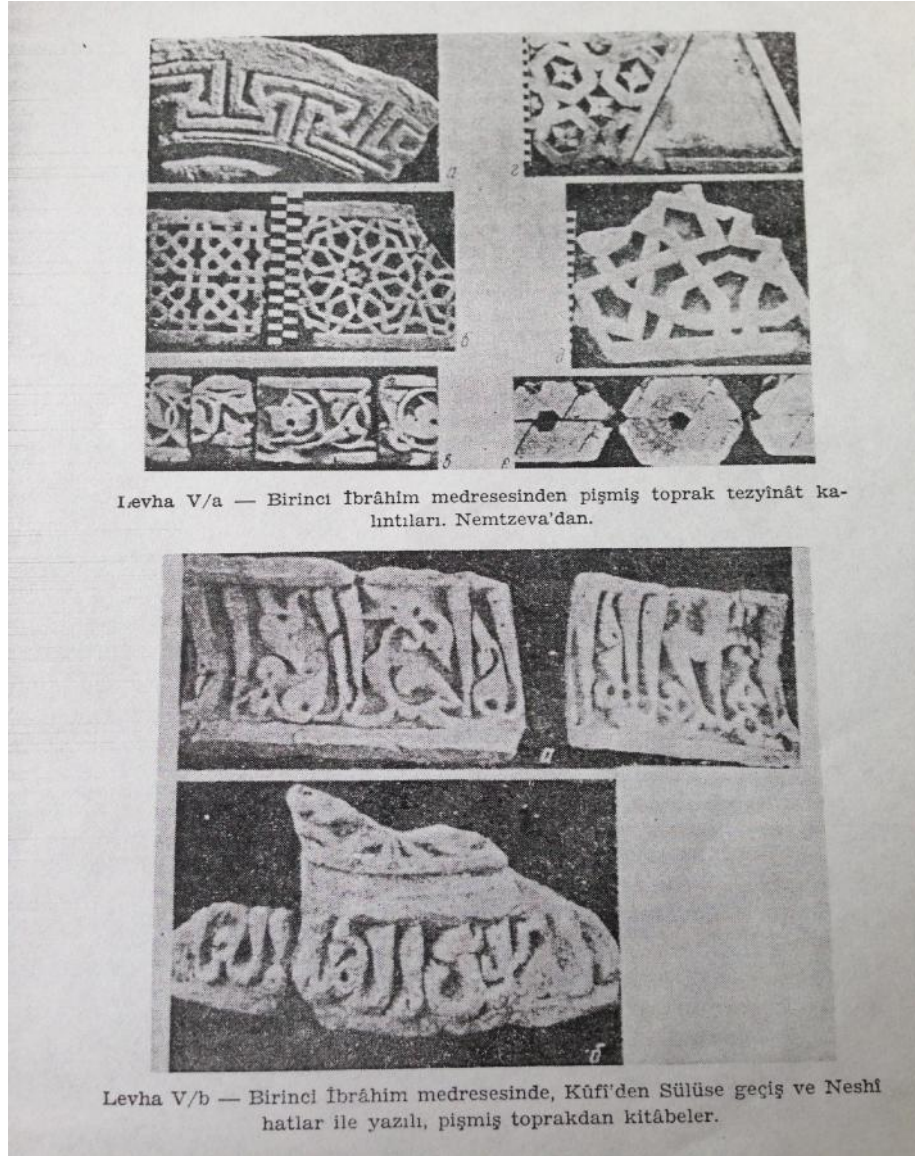

Levha I/b — Birinci İbrâhim'in yenilediği Samarqand câmi-mescidinin Buryakov-Sadiev-Fedorov tarafından yapılan planı. 1-pişmiş tuğladan sed kalıntıları. 2-Câmi'nin avlusunun duvarları. 3-Türbelerin duvarları. 4-Sütunlar. 5-Mezarlar. 6-Geçiş yeri izleri.

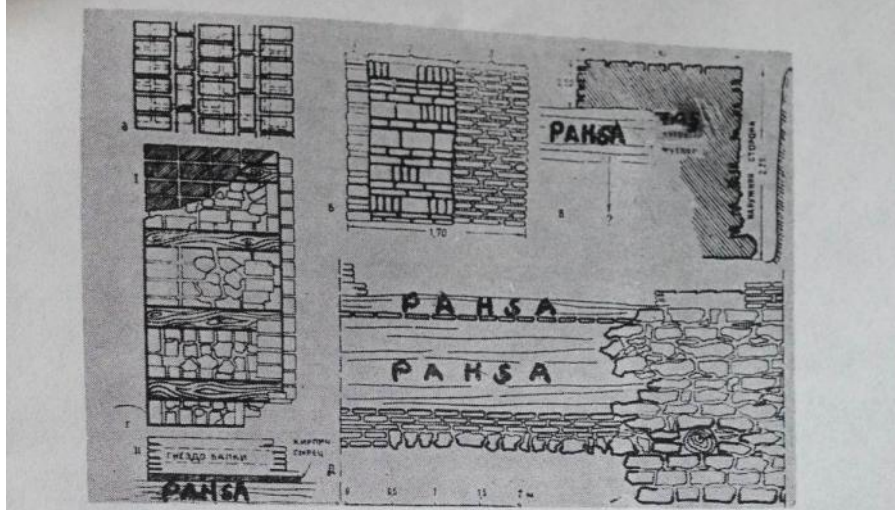
Emel Esin, *age.*,51.

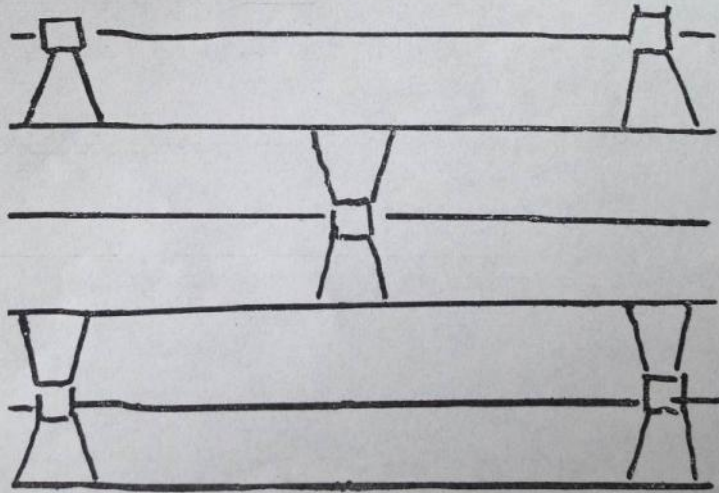
Emel Esin, *age.*, s.53.

Emel Esin, *age.*,s.55.

Levha IV/a — Birinci İbrâhîm medresesinin yapısının Nemtzeva tarafından tahlilî schema'sı.

Levha IV/b — «Hâfânî Türk» mimârisinin alâmetlerinden biri olan ve Birinci İbrâhîm medresesinde de görülen, «kelebek»'ler ile ayrılmış, pişmiş tuğla dizmek tekniğinin schema'sı.

Emel Esin, *age.*,s.54.